

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΓΑΡΥΤΗΣ, ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1948

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 - ΟΔΟΣ ΤΣΟΡΤΣΙΑ - 38
ΑΘΗΝΑΙ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΤΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΚΑΙ ΤΩΝ ΜΙΜΗΤΩΝ ΤΟΥ

Ἡ μεγάλη ἐπέτειος, τὰ 150 χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ρήγα, ἄς εὐχηθοῦμε νὰ σταθεῖ ἀφορμὴ γιὰ καινούργιες ἐρευνες καὶ μελέτες κι ἀφετηρία γιὰ μιὰ πιὸ πλατειά γνώριμια καὶ πιὸ γόνιμη ἐπαφὴ μας μὲ τὸ ἔργο καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Θεσσαλοῦ Πρωτομάρτυρα.

Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ, ἀνέτρεξαν καὶ θ' ἀνατρέξουν ἴσως ἄλλοι στίς λεπτομέρειες τῆς ζωῆς, στὴ δράση καὶ τὸ μαρτύριο τοῦ Ρήγα καὶ τῶν συντρόφων του, θὰ θυμηθοῦν τὸν Πρωτεργάτη καὶ τὸν Ὀραματιστὴ, θὰ προσθέσουν ἀκόμα καινούργιες συμβολές στὴν πλούσια ἤδη σχετικὴ βιβλιογραφία· ὁμως τὸ βάρδο τῆς Ἑλευθερίας καμμιά ἐρευνα δὲ θὰ μᾶς τὸν ἀναστήσει σήμερα ξανά, φλογερὸ κι ἀσύγκριτο, ὅπως τὸν ἔνωσε ἡ ἐποχὴ του. Ἰδιαίτερα ἡ ἱστορικὴ ἐρευνα, ποὺ ἔδωσε καινούργια λάμψη στὸ φωτοστέφανο τοῦ Ἐθνομάρτυρα μὲ τ' ἀγνωστα στοιχεῖα τῶν αὐστριακῶν ἀρχείων, φοβοῦμαι πὼς εἶναι καταδικασμένη ν' ἀποκαρδιώσει καὶ ν' ἀποκαρδιωθεί, μόλις θελήσει ν' ἀνασύρει τὸν πέπλο τοῦ θρύλου ποὺ περιβάλλει τὸ νεώτερό μας Τυρταῖο καὶ νὰ παρουσιάσει γυμνά τὰ λίγα φτωχὰ τραγούδια τοῦ Ρήγα ἢ τῶν συντρόφων του καὶ τῶν μιμητῶν του.

Ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ, ποὺ θ' ἀποτολήσει ν' ἀξιολογήσει μὲ τὰ δικά της κριτήρια τοὺς ἀτεχνούς αὐτοὺς στίχους (κ' ἕνας τέτοιος κίνδυνος συχνὰ κατὰ καιροὺς ἀναφαίνεται), θὰ γκρεμίσει ἀνεπανόρθωτα ἴσως μὴν ἀξία μοναδικὴ στὴν ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ.

Τὸ ἔργο τοῦ Ρήγα θὰ κριθεῖ ἀπὸ τὴν ἀπήχηση καὶ τὴν ἐπίδρασή του⁽¹⁾. Καὶ ἡ

φιλολογικὴ ἐρευνα, προτοῦ καταπιαστεῖ μὲ τὴ συγκέντρωση καὶ τὴν παρουσίαση τῶν λίγων τραγουδιῶν ποὺ μᾶς παραδόθηκαν, πρέπει ὄχι μόνο νὰ ὑπομνήσει, ἀλλὰ καὶ νὰ ξαναζωντανέψει τὴ δόξα ποὺ λέγεται Ρήγας, τὸ βάρδο ποὺ μίλησε στὴν ψυχὴ τοῦ Γένους μας ὅσο κανεῖς.

Ἀλήθεια! πὼς νὰ μὴ σταθεῖς μὲ δέος καὶ πὼς ν' ἀποτολήσεις νὰ μειώσεις — μὲ ἀνιστόρητες κρίσεις καὶ λογοτεχνικὲς ἀπαιτήσεις — ἕνα ἔργο ποὺ δόνησε τὴ Ρωμοσύνη; Τὰ φτωχὰ του ἐκφραστικὰ μέσα θὰ προσέξουμε, τὴν ἀκαμψία τῆς γλώσσας, τὴν ἀδεξιότητα τῆς στιχουργίας, ἢ τὴ φλογερὴ ψυχὴ ποὺ ἀνάβρυζε, λάβα καυτὴ, τοὺς στεναγμοὺς καὶ τὴν ὄργη τοῦ ὑπόδουλου Γένους;

Ἄλλ' ἄς ἀφήσουμε νὰ μᾶς μιλήσουν γι' αὐτὸ οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς του καὶ τοῦ Εἰκοσιένα:

Στὰ 1817—διηγεῖται ὁ φιλέλληνας Fau-riel—ταξίδευσαν κάποιαι φίλοι του στὴ Μακεδονία... Ὅταν ἔφτασαν σ' ἕνα χωριό, κατέλυσαν γιὰ νὰ ξεκουραστοῦν σὲ κάποιον χάνι. Ἐκεῖ ἕνα παλληκάρι ποὺ τοὺς ὑπηρετοῦσε, τοὺς ἔκανε ἰδιαίτερη ἐντύπωση. Ἦταν ἕνα λεβεντόκορμο Ἡπειρωτόπουλο, μ' εὐγενικὰ μορφή, μὲ γυμνὰ τὰ μπράτσα καὶ ἀνοιχτὸ τὸ στήθος. Στὴν ἀρχὴ τοὺς κοίταζε καὶ τοὺς περιεργαζόταν μὲ προσοχή. Ὑστερα γύρισε στὸν ἕναν ἀπ' τοὺς ξένους καὶ τὸν ρώτησε δισταχτικά:

— Ἔρεις γράμματα;
— Ἔρω, ἀπάντησε μὲ ἀπάθεια ὁ ταξιδιώτης.

Σὰν νὰ ἔλαμψε ἀπὸ χαρὰ τὸ Ἡπειρωτόπουλο. Πλησιάζει τὸν ξένο καὶ τὸν παρα-

(1) Ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς μιλώντας γιὰ τὸ Ρήγα, ἤδη στὰ 1897, ἔγραφε: «...ἡ τέχνη δὲν τιμᾶται ἀσυζητητὴ καὶ ἀνεπιφυλάκτως... ὡς δύναμις ἀντλοῦσα ἐξ ἑαυτῆς καὶ μόνης πᾶσαν ἰσχὺν καὶ πᾶσαν εὐμορφίαν, ἀνευ ἄλλου τινὸς σκοποῦ, ξένου πρὸς τὴν ἀγνὴν καλλιτεχνικὴν συγκίνησιν [..., ἀλλὰ] συμφώνως πρὸς τὸ μέγεθος τῆς κοινωνικῆς αὐτῆς ἐπενεργείας εἰς κύκλον ὅσῳ τὸ δυνατόν εὐρύτερον...» («Ἡ

ποίησις τοῦ Ρήγα», στὴ συλλογὴ «Τὰ πρῶτα κριτικά», Ἀθ. 1913, σελ. 8). Κι ὁ καθηγητὴς Κ. Ἀμαντιὸς ἀπὸ τὴν ἐπίδραση καὶ τ' ἀποτελέσματά της κρίνοντας τὴν ποίησιν τοῦ Ρήγα, σημειώνει: «Δὲν πιστεύω νὰ καταπολεμήθηκε ποτὲ ἡ τυραννία, οἰαδήποτε τυραννία, ἀποτελεσματικώτερα ἀπὸ τὴν ποίησιν». (Νέα Ἑστία ΜΓ' 1948 σ. 671α).

καλεῖ νὰ βγεῖ μιὰ στιγμή ἔξω μαζί του. Ὁ ταξιδιώτης δέχεται καὶ τὸν ἀκολουθεῖ. Περνοῦν στὸ γειτονικὸ χωράφι μὲ τὰ στάχυα καὶ κάθονται πάνω σ' ἓνα κοτρώνι. Ὁ νέος βυθίζει τότε τὸ χέρι του στὸ στήθος ν' ἀνασύρει κάτι ποῦ εἶχε κρεμασμένο, σὰν φυλαχτό, ἀπὸ τὸ λαιμό του. Εἶναι μιὰ μικρὴ φυλλάδα. Τὴ βγάζει, τὴ δίνει στὸν ξένο καὶ τὸν παρακαλεῖ νὰ τοῦ διαβάσει ἓνα κομμάτι...

Ἦταν τὰ τραγούδια τοῦ Ρήγα!

Τὰ παίρνει μ' εὐχαρίστηση ὁ ταξιδιώτης. Δὲν ξέρει νὰ τὰ τραγουδήσει, ἀρχίζει ὁμως νὰ τὰ διαβάσει. Τὰ χρωματίζει ζωηρὰ καὶ τ' ἀπαγγέλλει μὲ τόνο...

Σὲ μιὰ στιγμή, σηκώνει τὰ μάτια του καί, τί νὰ ἴδει; Ὁ ἀκροατὴς του ἔχει γίνει ἄλλος ἄνθρωπος! Τὸ πρόσωπό του εἶναι καταφλογισμένο, ἡ ἔκφρασή του εἶν' ὄλη γεμάτη ἔξαρση κ' ἐνθουσιασμό, τὰ χεῖλη του πάλλουν ἀπὸ συγκίνηση καὶ τὰ δάκρυα τρέχουν βρῦση ἀπὸ τὰ μάτια του...

— Πρώτη φορά ἀκούς νὰ σοῦ διαβάζουν αὐτὸ τὸ μικρὸ βιβλίο; ρώτησε ὁ ξένος.

— Ὅχι... Παρακαλῶ πάντα τοὺς ταξιδιώτες ποῦ περνοῦν, νὰ μοῦ διαβάζουν ἀπὸ λίγο... Τῶς πολλὰς φορές ἀκούσει ὁλόκληρο...

— Καὶ πάντα μὲ τὴν ἴδια συγκίνηση;

— Τὴν ἴδια...

Ἄν ζεῖ ἀκόμα αὐτὸς ὁ λεβέντης—προσθέτει ὁ Fauriel (ποῦ ἔγραφε στὰ 1824-25)—ἀσφαλῶς δὲ βρίσκεται πιά στὸ χάνι ἐκεῖνο. Τὰ γερά μπράτσα του δουλεύουν γιὰ τὸν Ἀγώνα... (2).

Ἔτσι μιλοῦσαν στὴν καρδιά τῶν σκλαβωμένων τὰ τραγούδια τοῦ Ρήγα. Κι' ἀγκάλιασαν τὴ λαϊκὴ ψυχὴ καὶ τραγουδιόντανε στίς συναναστροφές καὶ στίς συγκεντρώσεις τῶν νέων, «τὸ χειμῶνα κοντὰ στὸ τζάκι, τὸ καλοκαίρι στὸν ἥσκιο τῆς ἐλιάς καὶ τοῦ πλατάνου» (3). «Μὲ γλώσσα τὸσον δημῶδη, ὥστε τὴν ἐκαταλάμβανε πᾶσα κλάσις Ἑλλήνων, εἰς νόμον μουσικόν, ὅστις ἦτο πάγκοινος εἰς τὰ στόματα ὄλης τῆς κατωτάτης κλάσεως τῆς στερεᾶς Ἑλλάδος, ἐσύνθεσεν [ὁ Ρήγας] ᾠδὴν παθητικωτάτην, διὰ τῆς ὁποίας ἐκάλει ὄλους εἰς τὰ δπλα, διὰ νὰ ἀναλάβουν τὴν ἀρχαίαν τῶν δόξαν καὶ ἐλευθερίαν... Τὰ τραγούδια του διεδόθησαν ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰς ὄλον τὸ γένος. Μικροὶ καὶ μεγάλοι καὶ αὐταὶ αἱ γυναῖκες ἔ-

(2) C. Fauriel, Chants populaires de la Grèce Moderne, τόμ. Β', Paris 1825, σ. 18-19.

(3) «...On n' entendait dans toute la Grèce que les chansons de Riga: tous les jeunes gens les répétaient dans leurs sociétés, dans leurs festins, l' hiver au coin de leur feu, l' été sous l' ombre des oliviers et des platanes...». Jacovaky Rizo Neroulo, Cours de littérature Grecque Moderne, Genève 1827, σελ. 41.

ψαλ[λ]αν τὴν τοῦ Ρήγα ᾠδὴν εἰς πᾶν συμπόσιον καὶ εἰς πᾶσαν συντροφίαν...» (4). Καὶ οἱ Κλέφτες, γιὰ νὰ χαράξουν πάνω στ' ἄρματα τους τὸν ὄρκο γιὰ τὴ Λευτεριά καὶ τὴν Πατρίδα, δὲν ἔβρισκαν ἐκφραστικώτερα λόγια ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ Ρήγα! (5)

Ὅμως ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτό, ποῦ φτέρωνε τίς καρδιές καὶ σάλπιζε τὸ συναγεμῶδες τῆς Λευτεριάς, τί μᾶς ἔχει ἀπομείνει; Ἐκτὸς ἀπὸ τ' ἀσύγκριτο «Ὡς πότε παλληκάρια...»—τὸ ἀντιπροσωπευτικώτερο καὶ τὸ πιὸ αὐθεντικό, «τὸ ἱερώτερο ἄσμα τῆς φυλῆς μας», ὅπως ἔλεγε ὁ Τερτσέτης (6), ἱκανὸ καὶ μόνο του αὐτὸ νὰ ἐδραιώσῃ τὴ δόξα τοῦ ἐθνικοῦ μας βάρδου—ὄλα τ' ἄλλα εἶναι, λίγο ἢ πολὺ, συγκεχυμένα καὶ ἀμφισβητούμενα. Ἀλλὰ οἱ σύγχρονοὶ του μᾶς μιλοῦν γιὰ θούρια, γιὰ ὠδὲς καὶ γιὰ τραγούδια ὄχι ἓνα ἢ δύο. Τί κατέχουμε ἀπ' ὄλον αὐτὸ τὸν ἐθνικὸ μας θησαυρὸ;

Ὁ ἴδιος ὁ Ρήγας δὲν πρόλαβε νὰ μᾶς δώσῃ συγκεντρωμένα τὰ ἐπαναστατικά του τραγούδια. (7) Κι' ἀπ' ὄσα λένε πὼς τύπωσε, κανένα δὲ διασώθηκε. Μὰ κι ὅ,τι τύπωσαν οἱ σύντροφοι κ' οἱ ὄπαδοὶ του ἐξακολουθοῦμε, δυστυχῶς, ἀκόμα νὰ τ' ἀγνοοῦ-

(4) Κ. Μ. Κούμα, Ἱστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων, ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἕως τῶν ἡμερῶν μας... τόμ. ΙΒ', Ἐν Βιέννῃ 1832, σελ. 601.

(5) Ἡ «Ἐπιγραφή τοῦ σπαθίου Κομποϊάννη», ποῦ μᾶς ἔδωσε ὁ Fauriel (τόμ. Α', σελ. 89, ἀρ. XVII), δὲν εἶναι παρὰ ἓνα γνωστὸ τετράστιχο τοῦ Ρήγα. Πρβλ. Αρ. Dascalakis, Les œuvres de Rhigas Velestinlis, Paris 1937, σελ. 42-43 καὶ Φάνη Μιχαλόπουλου, Ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς ὡς πεζογράφος καὶ ποιητής, ἐφημ. «Καθημερινή» 27 Μαρτ. 1939, σελ. 3, στήλ. ζ'.

(6) [Γ. Τερτσέτης], Τί εἶδα εἰς τὴν τετράμηνον περιήγησίν μου. Λόγος τῆς 25 Μαρτίου τοῦ ἔτους 1859. Ἀθ. 1859, σελ. 40.

(7) Ὁ Fauriel ἔγραψε πὼς ὁ Ρήγας τύπωσε στὴ Βιέννη μιὰ μικρὴ συλλογὴ μὲ θούρια: Ce fut là [à Vienne] qu'il composa et fit imprimer un petit recueil d'hymnes destinés à reveiller dans l'âme des Grecs l'amour de la patrie, le besoin de l'indépendance... Ἐκανε τὸ πᾶν γιὰ νὰ στείλῃ καὶ νὰ διαδώσῃ τὸ μικρὸ αὐτὸ βιβλίο του στοὺς Ἑλληνας, ἀλλὰ ὄλα σχεδὸν τ' ἀντίτυπα τᾶπιασαν οἱ ἀρχές στὰ σύνορα (Fauriel τ. Β' σ. 16). Ἐν τούτοις τὰ ἔγγραφα τῶν ἀνακρίσεων τῆς Αὐστριακῆς ἀστυνομίας μιλοῦν γιὰ ἄλλες ἐκδόσεις, ὄχι γιὰ συλλογὴ τραγουδιῶν Ὁ Θούριος καὶ ἄλλοι στίχοι συμπλήρωναν ἀπλῶς τὴν «Προκήρυξη», τὸ «Στρατιωτικὸ Ἐγκόλπιο» κτλ. Ἡ πληροφορία λοιπὸν γιὰ συνολικὴ ἐκδοσὴ τῶν Θουρίων καὶ ὕμνων ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Ρήγα, ἀν καὶ ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ πολλοὺς, δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ἀλήθεια. Πρβλ. καὶ Ν. Ἀ. Βέη, Παραλλαγή τῆς πρώτης στροφῆς τοῦ Θου-

με. (8) Ὅμως ἔντυπα καὶ χειρόγραφα μὲ τραγούδια τοῦ Ρήγα θὰ ὑπάρχουν ἀσφαλῶς καὶ «λανθάνουν» στὶς βιβλιοθήκες καὶ τ' ἀρχεῖα. Μιὰ μόνο χειρόγραφη συλλογὴ ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος ἦρθε στὸ φῶς (9) καὶ μᾶς ἀπεκάλυψε ἕναν κύκλο τραγουδιῶν, ποῦ, παρὰ τὶς ἀντιρρήσεις μας γιὰ τὴ γνησιότητά τους, παρουσιάζουν ἀναμφισβήτητὰ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἔρευνά μας.

Κι ὁμως τὴν ἐποχὴ ἐκείνη κυκλοφοροῦσαν, ὅπως μᾶς λένε, «ἄπειρα χειρόγραφα ἀντίγραφα τῶν πατριωτικῶν ὕμνων» (10) τοῦ Ρήγα. «Οἱ Ἕλληνες τὰς ἀντέγραφον [τὰς ποιήσεις τοῦ Ρήγα] μὲ τὴν προθυμίαν, ὅση ἦτον ἢ σπανιότης τῶν καὶ ἢ δίψα τῆς μὴ ὑπαρχούσης ἐλευθερίας» (11). «Καὶ ἦταν τόσοι ἐκεῖνοι ποῦ εἶχαν ἀποστηθίσει τὰ τραγούδια αὐτά, ὥστε λίγο ἐνδιέφερε πιά, ἂν ὑπῆρχαν τυπωμένα ἢ ὄχι» (12). «Περνοῦσαν ἀπὸ στόμα σὲ στόμα, ἀντιγράφονταν κρυφὰ καὶ παράλλαζαν τὴ μορφή τους...» (13).

Καὶ δὲν ἦταν μόνο τὰ τραγούδια τοῦ Ρήγα. «Καὶ πλείστοι ἄλλοι λόγιοι, καὶ τότε καὶ μετὰ ταῦτα, συνέταττον καὶ διέδιδον ἐμβατήρια καὶ πολεμιστήρια ἄσματα, τὰ ὅποια, διὰ τὴν μίμησιν καὶ τὴν ἔξοχον τοῦ Ρήγα φήμην, εἰς ἐκεῖνον ἀπεδίδοντο» (14). Πράγματι «κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἀναφαίνονται [...] διάφοροι ὑπὲρ τῆς πατρίδος τῶν Τυρταῖοι κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Ρήγα» (15).

Τὸ γεγονός αὐτὸ ὄχι μόνο δὲ μπορεῖ νὰ μᾶς ἀποτρέψει ἀπὸ τὴ σχετικὴ ἀναδίφηση γιὰ τὴν ἀνακάλυψη καὶ τὴν περισυλλογὴ αὐτῶν τῶν τραγουδιῶν, ἀλλὰ εἶναι ἕνας λόγος παραπάνω, ποῦ ἐπιβάλλει στὴ φιλολογικὴ μας ἔρευνα νὰ συγκεντρώσει καὶ νὰ φέρει στὸ φῶς ὅλα αὐτὰ τὰ δημιουργήματα, ἄσχετο ἂν εἶναι ἢ ἴδια τοῦ Ρήγα ἢ «πολεμόκρατη φωνὴ» ἢ ὁ ἀντίλαλός της, καὶ νὰ προχωρήσει στὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος καὶ τῆς πατρότητος τοῦ καθενὸς ἀπ' αὐτά. Σ' αὐτὸ τὸν τομέα ὑπάρχει ἀκόμα πολὺ παρθένο ἔδαφος (16).

ρίου τοῦ Ρήγα, «Νέα Ἑστία», τόμ. ΚΕ', τεύχος 295 (1 Ἀπρὶλ. 1939) σ. 444β.

(8) Βλέπε πρὸ κάτω σελ. 12 κ. ἑξ.

(9) *Εὐλογιον Κουρίλα*, Ρήγας ὁ Φεραῖος καὶ τὰ ἀνέκδοτα ποιήματά του ἐξ ἀθωνικοῦ χειρογράφου, «Θεσσαλικὰ Χρονικά», τόμ. Γ' 1932, σελ. 3-96.

(10) *C. Fauriel*, *Chants...* τόμ. Β' σ. 16.

(11) *Ἰω. Φιλήμονος*, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας*, Ἐν Ναυπλίῳ 1834, σελ. 98, σημ. α'.

(12) *C. Fauriel*, *Chants...* τόμ. Β' σ. 17.

(13) *J. Rizo Neroulo*, *Cours...* σ. 146. Πρὸβλ. καὶ πρὸ κάτω σημ. 40 καὶ 41.

(14) *Μ. Οικονόμου*, *Ἱστορικὰ τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας...* Ἀθ. 1873, σ. 59.

(15) *Ἰω. Φιλήμονος*, *Δοκίμιον...* σ. 215-216.

(16) Πάνε πολλὰ χρόνια ἀφότου ὁ σεβαστός μου *Κ. Ἀμαντιος* ὑπογράμμισε ὅτι «τὸ πλῆθος τῶν ποιημάτων, τὰ ὅποια ἐγράφησαν

* *

Ἡ σημερινὴ μικρὴ συμβολὴ μου ἔρχεται νὰ προσθέσει στὰ ἤδη γνωστὰ στιχουργήματα τοῦ Ρήγα καὶ τῶν μιμητῶν του ἕνα ἀκόμα ἀνέκδοτο «*Θούριον ἄσμα*» κ' ἐπιχειρεῖ, μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ, νὰ βοηθήσει στὴν ἔρευνα γιὰ τὶς πρῶτες συλλογές τῶν ἐπαναστατικῶν τραγουδιῶν, ποῦ κυκλοφοροῦσαν στοὺς κύκλους τῶν συντρόφων καὶ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Πρωτομάρτυρα.

Ὁ Ἡπειρώτης λόγιος καὶ ἀγωνιστὴς *Γεώργιος Γαζῆς ὁ Δελβινακιώτης* (1795-1855) (17), δάσκαλος, φιλικός, ἰδιαίτερος γραμματικὸς τοῦ Καραϊσκάκη, στιχουργὸς καὶ ἀπομνημονευματογράφος, ἄφησε ἀνέκδοτο, μαζί μὲ πολλὰ ἄλλα χειρόγραφα του — γενεαλογικὰ καὶ ἱστορικὰ τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του, λόγους, αὐτοβιογραφικὰ κ.ἄ. — καὶ ἕνα δίτομο «*Λεξικὸν τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων*» (18), ἔργο πολῦτιμο, ποῦ περιλαμβάνει σὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ πάνω ἀπὸ 500 ἄρθρα γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα τοῦ Εἰκοσιένα, περιληπτικὰ βέβαια, ἀλλὰ μὲ ἀγνωστες συχνὰ πληροφορίες ἀπὸ προσωπικὲς του ἀναμνήσεις. Τὸ κατέχει σήμερα ὁ συμπατριώτης καὶ βιογράφος τοῦ Γαζῆ κ. Ν. Πατσέλης, ποῦ εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ ἐπιτρέψει νὰ τὸ χρησιμοποιήσω. Ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο λοιπὸν αὐτὸ χειρόγραφο παρουσιάζω ἕνα ἄγνωστο «*Θούριον ἄσμα*» ποῦ μᾶς προσφέρει, θούριο ἀποδιδόμενον στὸ Ρήγα.

Στὸ σχετικὸ ἄρθρο τοῦ «*Λεξικοῦ τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων*» ὁ Γ. Γαζῆς τελειώνει τὴν ἐξιστόρησιν τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσεως τοῦ Βελεστινλή (19) μὲ τ' ἀκόλουθα (τόμ. Β' σελ. 291) :

πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ κατ' αὐτὴν καὶ ἐκυκλοφόρησαν ἀνωνύμως ἢ ἀπεδόθησαν ἐν γνώσει ἢ ἐν ἀγνοίᾳ εἰς ἄλλους ποιητὰς, καθιστᾶ ἐπείγουσαν τὴν κριτικὴν ἐπεξεργασίαν αὐτῶν» (*Ἑλληνικὰ Η'* 1935 σ. 208). Κι ὁμως καμμιά συστηματικὴ προσπάθεια δὲ σημειώθηκε πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση.

(17) Γιὰ τὸ Γαζῆ βλ. τὴν πρόσφατη γ' ἔκδοσις τοῦ στιχουργήματός του «*Τρόπαιον Δελβινακίου*», ὅπου ὁ συντοπίτης του καὶ κάτοχος τῶν ἀνεκδότων χειρογράφων του κ. Νικ. Β. Πατσέλης προτάσσει (σελ. 7-30) βιογραφικὲς καὶ βιβλιογραφικὲς πληροφορίες, κατάλογο ἔργων καὶ χειρογράφων κτλ.: *Γεωργίου Γαζῆ*, *Τρόπαιον Δελβινακίου*, ἔκδ. γ' ἐπιμελεία Νικ. Β. Πατσέλη, Ἀθ. [1947]. Στὴν ἀναγραφόμενὴ ἐκεῖ παλαιότερη βιβλιογραφία ἂς προστεθεῖ καὶ *Γιάννη Βλαχογιάννη*, Καραϊσκάκης, «*Νέα Ἑστία*», τόμ. ΜΒ', τεύχ. 484 καὶ 485 (1 καὶ 15 Σεπτ. 1947), σελ. 1058-61 καὶ 1142-46.

(18) Τὸ ἔργο καθαρογραμμένο σὲ δυὸ χοντρά τετράδια (τόμ. Α' σελ. 1-220, τόμ. Β' σελ. 221-432) ἔχει τὸν τίτλο: «*Λεξικὸν τῆς*

«...ὡς τόσον ὁ Ρήγας ξύνθεσε καὶ τραγούδια πολλὰ ἐρεθιστικά, ἐξ ὧν ἐν τυπωμένον τὸ εἶδεν εἰς Ἰάσιον τῆς Μολδαβίας Γεώργιος ὁ Γαζῆς Δελβινακιώτης, ὅταν ἐμαθήτευεν εἰς τὸ Σχολεῖον, εἰς τὰ 1815, τὸ ὁποῖον δὲν τὸ βλέπει τυπωμένον εἰς τὰ ἱσματικά βιβλία τῆς Ἐπαναστάσεως, ἐκδοθέντα εἰς τύπον μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν καὶ εἶναι ἀπρεπὲς νὰ ἀγνοῆται ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας τὸ τοιοῦτον ἀριστοῦργημα τοῦ Ρήγα. Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ προστεθῇ ἐνιαῦθα, μένον ἔτι ἀπαράλλακτον εἰς τὴν μνήμην τοῦ Γαζῆ ἔκτοτε, καὶ ἔναυλος ἢ φωνὴ τῶν ἀδόντων αὐτό.

Ἔχει δὲ οὕτω...»

Καὶ παραθέτει ὁλόκληρο τὸ «Θούριον ἄσμα», (τόμ. Β' σελ. 292-296), συνοδεύοντάς το καὶ μὲ λίγες δικές του ἐπεξηγηματικὰς σημειώσεις.

σελ 292

Θούριον ἄσμα (α)

Ἀκούσατε, ἀδέλφια, κοινῶς ὁμογενεῖς,
Ἑλλάδος ὅσοι εἰσθε παιδιὰ καὶ συγγενεῖς!
Ἀκούσατε προθύμως ὅποσα σᾶς εἰπῶ
μὲ δάκρυα φωνάζω, ποσῶς δὲν σιωπῶ:

Δὲν εἶναι τρόπος πλέον κ' ἐλπίς ὀλοτελῶς
ἡμεῖς ὑπὸ τὸν Τοῦρκον νὰ ζήσωμεν καλῶς! (β)

5

Αὐτὸς ὡς κλέπτης πρῶτον μᾶς ἄρπαξε τὴν γῆν, (γ)
μᾶς βίασε νὰ πιῶμεν κακῶν κάθε πηγῆν!
Κατέσβεσεν ἀσπλάχνως τὰ φῶτα τῶν Μουσῶν, (δ)
ἐξώρισε κ' ἐκείνας ἀπὸ τὸν Παρνασσόν.

10

Καὶ ἔφερε τὸ σκότος καὶ τὸν βαρβαρισμὸν
καὶ τῆς καλῆς Ἑλλάδος τὸν μέγαν σκορπισμόν. (ε)

Καὶ τώρα ὡς θηρίον τὴν γῆν μας κατοικεῖ
καὶ μὲ ἀπανθρωπίαν αὐτὸς μᾶς διοικεῖ.

Ἀρπάζει ὅ,τι θέλει καὶ τὸ κατακρατεῖ
καὶ δίκαιον νὰ πράξῃ τελείως δὲν ζητεῖ.

15

Φονεύει ὅποιον θέλει ἀδίκως κὶ ἀκριτῶς
τὸ αἷμα μας νὰ χύσῃ δὲν τὸ ψηφᾶ πολὺ!

Ποιὸς ἄλλος μᾶς ἀρπάζει γυναῖκας κὶ ἀδελφὰς
κὶ αὐτὰς μαζί του φέρει διὰ αἰσχρὰς τρυφὰς;

20

Ποιὸς πάλιν μᾶς ὑβρίζει μὲ λόγια μιὰρὰ
τὴν πάνσεπτον Θρησκείαν, τὰ θεῖα κ' ἱερά;

Καὶ τί μᾶς μένει πλέον; Μᾶς σφάζουν σὰν τραγιά!
Αὐτοὶ μᾶς κατασχύνουν κορίτσια καὶ παιδιὰ!

Λοιπὸν ὡς πότ' ἀδέλφια, νὰ ζῶμεν στὸν ζυγόν,
νὰ ἔχωμεν τοιοῦτον δυνάστην κὶ ἀρχηγόν;

25

Χωρὶς νὰ ἠμπορῶμεν νὰ δείξωμεν κ' ἡμεῖς
σημεῖον τι ἀξίας τῆς πατρικῆς τιμῆς;

Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων, περιέχον σύντομον ἱστορίαν τῶν ἐνδόξων ἀνδρῶν τοῦ ἀγῶνος, πόλεων, ἐθνῶν, χωρίων καὶ παντοδαπῶν συμβεβηκότων συντεθέν μὲν ὑπὸ Γεωργίου Γαζῆ τοῦ ἐκ Δελβινακίου τῆς Ἡπείρου, χιλιάρχου καὶ γραμματέως τοῦ στρατηγοῦ Καραϊσκάκη ἀφισρωθέν δὲ τῷ ἐντιμωτάτῳ κυρίῳ Σιδέρῳ Πράτοικῳ. 1847». Κάτω ἀπὸ τίς λέξεις «χιλιάρχου καὶ γραμματέως τοῦ στρατηγοῦ Καραϊσκάκη» διακρίνεται ἡ φράση «ἀγωνισθέντος ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους τῆς Ἐπαναστάσεως», τὴν ὁποία εἶχε πρωτογράψει καὶ τὴν ἀντικατέστησε μὲ τοὺς τίτλους

τοῦ χιλιάρχου κλπ. Πρβλ. καὶ Γ. Γαζῆ, Τρόπαιον... ἔκδ. γ' σ. 23.

(18) Ἐὰς σημειωθεῖ ὅτι κὶ ἄλλο χειρόγραφο τοῦ Γαζῆ σχετικὸ μὲ τὸ Ρήγα εἶδε καὶ χρησιμοποίησε ὁ Ἀναστ. Γούδας, Βίοι παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν, τόμ. Β' (Παιδεία), Ἀθ. 1874, σελ. 127-128. Παραθέτει ὁλόκληρον περικοπὴν γιὰ τίς σχέσεις τοῦ Ρήγα μὲ τὸν Παρνασσόλου καὶ τὸν Ἀλῆ πασᾶ, μὲ τὴν παρατήρησιν ὅμως ὅτι σὲ πολλὰ σημεῖα «δὲν ἐβόηθησεν ἐντελῶς ἢ μνήμη τὸν Γαζῆν» (σελ.128).

- σ. 294
- Ἡμεῖς εἴμεθα τέκνα Ἑλλήνων τῶν λαμπρῶν,
ὁποῦν καὶ θάρρος εἶχαν εἰς μάχην φοβερὸν 30
κ' ἐδάμασαν βαρβάρους καὶ ἔθνη παμπληθῆ
καὶ ἔδειξαν εἰς ὄλους ἀνδρείαν ἀληθῆ.
Καὶ τώρα, ὄντες τέκνα ἐκείνων τῶν ἀνδρῶν
δουλοπρεπῶς νὰ ζῶμεν, δὲν εἶναι θλιβερόν ;
- Βοᾷ ὁ Λεωνίδας κ' ἐκδίκησιν ζητεῖ, 35
τὸ αἷμα τοῦ βαρβάρου νὰ χύσῃ ἀπαιτεῖ
καὶ μὲ τριακοσίους εἰσβάλλει τολμηρῶς
καὶ φαίνεται στὸν Ξέρξην ὡς λέων φοβερός !
Ὅρμα κ' ἀπὸ τὰς Θήβας Θρασύβουλος αὐτὸς 40
ὁ τῆς ἐλευθερίας προστάτης ζῆλωτός,
καὶ μὲ πολλὰ ὀλίγους φθάνει στὴν Ἀττικὴν
καὶ τοὺς τυράννους φθείρει μὲ τόλμην ἀνδρικήν.
Καὶ τώρα, ὄντες τέκνα ἐκείνων τῶν ἀνδρῶν,
κακῶς νὰ ζῶμεν τόσον, δὲν εἶναι θλιβερόν ;
- Ὁ Μιλτιάδης ἔτι, Κίμων, Θεμιστοκλῆς, 45
καὶ πλῆθος μετ' ἐκείνους, κ' αὐτὸς ὁ Περικλῆς,
μᾶς ἄφησαν ἀνδρείας σημεῖα φανερά
καὶ κατὰ τῶν βαρβάρων τρόπαια φοβερά.
Καὶ τώρα, ὄντες τέκνα ἐκείνων τῶν ἀνδρῶν,
δουλοπρεπῶς νὰ ζῶμεν δὲν εἶναι θλιβερόν ; 50
- σ. 295
- Ἴδου κ' οἱ Σερβιῶται, γένος ποτὲ μικρόν, (στ)
ἠμπόρεσαν νὰ ρίψουν ζυγὸν τόσον πικρὸν
κ' ἐπήφισαν ἀμέσως ἐμπείρους στρατηγούς
πρῶτον τὸν Τσέρνην Γεώργην (ς) καὶ ἄλλους ὀδηγούς
καὶ τώρα προχωροῦσι καθὼς οἱ ἄετοι 55
καὶ τὸν ἐχθρὸν διώκουν ὡς λέοντες κ' αὐτοί.
Κ' ἡμεῖς Ἑλλάδος τέκνα, Ἑλλήνων τῶν λαμπρῶν,
δουλοπρεπῶς νὰ ζῶμεν, δὲν εἶναι θλιβερόν ;
- Λοιπὸν, ὁπόσοι ζῶμεν μὲ πατριωτισμόν,
ἅς δείξωμεν κἂν τώρα τὸν ἐνθουσιασμόν. 60
Ἀνδρεῖοι Ἡπειρῶται (η), Μανιάται, Θετταλοὶ (θ)
κ' ἀπὸ τὰ πέριξ ὄσοι, ὀλίγοι ἢ πολλοί,
καὶ σεῖς οἱ Μακεδόνες μετὰ Μοραῖτῶν,
στὴν οἰκουμένην ὄλην ἅς κάμωμεν γνωστόν,
ὄτ' εἴμεθα Ἑλλήνων ἀπόγονοι ἡμεῖς, 65
ἐπάξιοι τῆς δόξης καὶ κάθ' ἄλλης τιμῆς !
Ἐλάτε, μὴ ἀργεῖτε ! Μᾶς ἦλθεν ὁ καιρὸς,
διὰ νὰ δοξασθῶμεν, νὰ ζήσωμεν λαμπρῶς !
- σ. 296

α) Ἄδεται κατὰ τὸ «Ὡς πότε, παλληκάρια...»
β) Κακῶς δηλαδὴ ζῶμεν, ἐάν θέλωμεν, ὅπ' αὐτόν, ὡς ραγιαδες καὶ σκλάβοι, καλῶς δμως ὄχι !
Λέγει λοιπὸν τὰ αἷτια ἐπομένως, διατι δὲν δυνάμεθα νὰ ζήσωμεν καλῶς.
γ) Τὰ τσεφιλίκια καὶ ἱμπλάκια προπάντων ἐννοεῖ.
δ) Τὰ σχολεῖα καὶ τὴν βιβλιοθήκην τῆς Ἀλεξανδρείας, ἣν ἔκαυσαν οἱ Τοῦρκοι, συνισταμένην ἀπὸ
800 χιλιάδας τόμους, ὡς λέγουσιν.
ε) Τὸν ζυγὸν τῆς τυραννίας μὴ φέροντες, ἐσκορπίσθημεν παρὰ πάντα τὰ ἔθνη καὶ καταφρονούμεθα
πολλαχοῦ ὡς Ἑβραῖοι· ὄρα καὶ τὸ «Ὡ παιδιὰ μου ὄρφανά μου, σκορπισμένα δὴ κ'
ἐκεῖ!... κ.τ.λ.» (20).

(20) Τὸ γνωστὸ τραγούδι :

Ὡ παιδιὰ μου,
ὄρφανά μου,

σκορπισμένα

ἐδῶ κ' ἐκεῖ...

ζει· περάσει σὲ συλλογὲς καὶ ἀνθολογίες

στ) Οἱ Σέρβοι.

ζ) Τὸν Καραγιώργην λέγει.

η) Ἄν καὶ ὅλοι σχεδὸν οἱ ἠπειρώται εἶναι πολεμικοί, ἐκτὸς ὀλίγων, ἐδῶ ὅμως ἐννοεῖ ἐξόχως τοὺς Σουλιώτας, Χορμοβίτας καὶ Ριζιώτας, Χειμαρραίους καὶ Νιβυτσιώτας, καὶ ὅλον τὸ Πρεχοντέτι (Χαονίαν), ὡς ὑπερέχοντας.

θ) Ἐκ τῶν Θετταλῶν ἐννοεῖ τοὺς ὀλυμπίους καπεταναίους, τὰ Χάσια καὶ τὰ 24 χωρία τῆς Μαγνησίας.

Ἔχουμε λοιπὸν μπροστὰ μας ἕναν ὀλόκληρο Θούριο, ποὺ ἀποδίδεται στὸ Ρήγα καὶ μένει—ὅσο τουλάχιστον ξέρω—ἄγνωστος ὀλότελα σήμερα.

Ὁ Γαζῆς—ποὺ ἔγραψε (ἢ καθαρῶςγραψε) τὸ ἔργο του στὰ 1847—καταγράφει τὸ Θούριο, βεβαιώνοντάς μας ὅτι τὸν διατηροῦσε «ἀπαράλλακτον εἰς τὴν μνήμην» του, ὅπως τὸν ἀκουγε νὰ τραγουδιέται στοὺς κύκλους γνωστῆς τότε Σχολῆς Ἀκαδημίας τοῦ Ἰασιίου, ὅπου ξέρουμε πῶς εἶχε κάνει τις σπουδές του⁽²¹⁾.

Ἄλλὰ δὲν τὸν ἀκουγε μόνο, τὸν εἶχε ἰδεῖ καὶ τυπωμένο. Δυστυχῶς ὅμως γι' αὐτὸ τὸ ἄγνωστὸ μας ἔντυπο δὲ μᾶς δίνει ἄλλες λεπτομέρειες ὁ Γαζῆς. Ποῦ εἶχε τυπωθεῖ; Τί ἀκριβῶς περιεῖχε; Ἡ σχετικὴ φράση του μάλιστα εἶναι κάπως σκοτεινὴ: «Ὁ Ρήγας ἐσύνθεσεν καὶ τραγούδια πολλὰ ἐρεθιστικά, ἐξ ὧν ἐν τυπωμένον τὸ εἶδεν εἰς Ἰάσιον τῆς Μολδαβίας Γεώργιος ὁ Γαζῆς Δελβινακιώτης, ὅταν ἐμαθήτευεν εἰς τὸ Σχολεῖον, εἰς τὰ 1815, τὸ ὁποῖον δὲν τὸ βλέπει καταχωρημένον εἰς τὰ ἀσματικά βιβλία τῆς Ἐπαναστάσεως...⁽²²⁾ καὶ εἶναι ἀπρεπὲς νὰ ἀγνοῖται ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας...»

(ἀπὸ τὴν «Εὐνομία» τοῦ Iken, 1827, τόμ. Β' σ. 14, μέχρι τὰ σχολικὰ ἀναγνωστικά τῆς περασμένης δεκαετίας) γιὰ ἔργο τοῦ Ρήγα καὶ τέτοιο, φαίνεται, τὸ θεωρεῖ καὶ ὁ Γαζῆς. Ἀκριβέστερες ὅμως πληροφορίες τὸ προσγράφουν στὸν Τριπολιτσιώτη Παναγιώτη Ἀνδρόνικο. Ἰω. Φιλήμονος, Δοξίμιον... σελ. 216, *Εὐλ. Κουρίλα*, Ρήγας ὁ Φεραῖος κτλ. «Θεσσαλικά Χρονικά» τ. Γ' 1932 σ. 6, σημ. 1. Α. Dascalakis, *Les oeuvres...* σ. 57, *Φάνη Μιχαλόπουλου*, Ἄγνωστοι ἐθνικοὶ βάρδοι κατὰ τὸν ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας, «Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση», τόμ. Γ', ἀρ. 4, Αὐγ. 1947, σελ. 98α.

⁽²¹⁾ Γ. Γαζῆ, *Τρόπαιον...* ἔκδ. γ' σελ. 8. Γιὰ τὴ Σχολὴ τοῦ Ἰασιίου περισσότερα βλ. *Τρύφ. Εὐαγγελίδου*, Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, τόμ. Β', Ἀθ. 1935, σελ. 395-401.

⁽²²⁾ Τὰ «ἀσματικά βιβλία τῆς Ἐπαναστάσεως, ἐκδοθέντα εἰς τύπον μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν», (δηλαδὴ ἀπὸ τὸ 1821 ὡς τὸ 1847 ποὺ ἔγραψε ὁ Γαζῆς) εἶναι ἀρκετά. Μικρὲς συλλογὲς καὶ ἀνθολογίαι τῆς ἐποχῆς μᾶς δίνουν ἀφθονο ὕλικό. Δὲν ξέρω ποιά ἀκριβῶς ἔντυπα εἶχε ὑπ' ὄψει του ὁ Γαζῆς. Πάντως ἕνα ψευδοδημοτικὸ τραγούδι ποὺ παραθέτει κάπου στὰ γραπτὰ του ὁ ἠπειρώτης ἀγωνιστής (βλ. Ν. Πασιέλη, *Τὸ Δελβινάκιον τῆς Ἠπείρου*, Ἀθ. 1948 σ. 111) περιέχεται στὰ ἀκόλουθα βιβλία: «Ἄσματα διαφόρων ποιητῶν, τοῦ τε

Τι νὰ ὑποθέσει κανεῖς; Ὅτι ἀπ' ὅλα τὰ τραγούδια τοῦ Ρήγα εἶδε ὁ Γαζῆς καὶ ἕνα τυπωμένο (μόνο του; ξεχωριστά;) ἢ ὅτι ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ποὺ εἶδε καὶ τὰ θεωρεῖ γνωστά, ἦταν κ' ἕνα ποὺ δὲν τὸ βλεπε ἀργότερα «καταχωρημένον εἰς τὰ ἀσματικά βιβλία τῆς Ἐπαναστάσεως»;

Θέλω νὰ πιστεύω πῶς τὸ δεύτερο ἤθελε νὰ πεῖ καὶ ἀπὸ ἐκφραστικὴ ἀδεξιότητα ἔκανε ἀσαφῆ τὴ διατύπωσή του.

Ποιὸ νὰ ἦταν ὅμως τὸ ἔντυπο μὲ τὰ τραγούδια τοῦ Ρήγα, ποὺ κυκλοφοροῦσε τὸ 1815 στὸ Ἰάσι;

Στις Παρίστριες ἠγεμονίες ξέρουμε πῶς ὁ Ρήγας κι ὅσο ἀκόμα ζοῦσε καὶ μετὰ τὸ μαρτύριό του εἶχε ἔνθετους ὀπαδοὺς⁽²³⁾. Τὰ βιβλία του, οἱ χάρτες, οἱ εἰκόνες καὶ τὰ ἐπαναστατικά του ἔντυπα κυκλοφοροῦν ἐκεῖ πλατιά. Τολμηροὶ σύντροφοί του, ποὺ εἶχαν ξεφύγει τὴ σύλληψη κ' εἶχαν καταφύγει στὴ Λιψία⁽²⁴⁾, μόλις τυπώνουν ἕνα ἐπαναστατικὸ φυλλάδιο—ὁ Ρήγας δὲν εἶχε ἀκόμα θανατωθεῖ—σπεύδουν νὰ τὸ διαβιβάσουν ἀμέσως στοὺς ἐπαναστατικοὺς πυρῆνες τῶν παραδουνάβειων χωρῶν⁽²⁵⁾.

ἀειμνήστου Ρήγα, καὶ ἄλλων φιλελευθέρων Ἑλλήνων... Ἐν Ναυπλίῳ... 1855», σελ. 61-62 καὶ «Στίχοι ἡρωϊκοὶ καὶ ἐρωτικοὶ διὰ τὴν ἀνθοῦσαν νεολαίαν τῆς Ἑλλάδος... ὑπὸ Η. Χριστοφίδου, Ἐν Αἰγίνῃ... 1834» καὶ β' ἔκδ. Ἐν Ἀθήναις... 1838, σελ. 80-81. Κάποιες ὀρθογραφικὲς ἰδιορρυθμίες πείθουν πῶς ὁ Γαζῆς ἀντέγραψε τὸ τραγούδι ἀπ' τὸ δεύτερο αὐτὸ βιβλίον.

⁽²³⁾ Οἱ σχετικὲς εἰδήσεις συγκεντρωμέναι στὴν τελευταία ἐργασία τοῦ Alex. Elian, *Conspiratori Greci in Principate si un favorit manroghenesec. Turnavitu stὴ ρουμανικὴ «Revista Istorică», τόμ. XXI (1935), σελ. 337-372. Περὶ καὶ τὰ δύο πρόσφατα ἀρθρα τοῦ κ. Νίκου Α. Βέη, «Ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς Φεραῖος καὶ ὁ Δημητράκης Τουρνοβίτης» καὶ «Ρήγας Βελεστινλῆς Φεραῖος καὶ ἄλλοι φίλοι καὶ συνεργάται του εἰς Μολδοβλαχίαν», στὴν ἐφημ. «Ἐλευθερία», Ἀθ. 27 Ἰουν. καὶ 8 Αὐγ. 1948.*

⁽²⁴⁾ Μιχ. Λάσκαρι, Ὀπαδοὶ τοῦ Ρήγα στὴ Λιψία, περ. «Φιλολογικὰ Νέα», Κέρκυρα, Χρόν. Α', ἀρ. 5-6, Ἰουλ.-Αὐγ. 1945, σελ. 69-74.

⁽²⁵⁾ Βλ. Em. Legrand - Σπ. Λάμπρου, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινλῆ, «Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος», τόμ. Γ' 1889, σελ. 633 (ἀρ. 9), 751-752 (ἀρ. 28), 755 (ἀρ. 30) καὶ Κ. Ἀμάντου, Ρήγας Βελεστινλῆς, περ. «Ἐλ-

Καμμιά πληροφορία ὅμως δτι πρόκειται γιὰ ἐκδόσεις ἐπαναστατικῶν τραγουδιῶν. Πρέπει μᾶλλον νὰ ὑποθέσουμε πῶς τὸ περιεχόμενό τους θὰ ἦταν ἄλλο.

Ἀντίθετα, ρητὴ εἶναι ἡ μαρτυρία ὅτι μιὰ συλλογὴ μὲ τραγούδια τοῦ Ρήγα τυπώθηκε κρυφὰ τὸ 1814 στὸ Ἰάσι. Τὴν πληροφορία μᾶς τὴ δίνει πρῶτος ὁ φαναριώτης Ἰακωβάκης Ρίζος Νερουλός στὴ μικρὴ τοῦ γαλλόγλωσση ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1827 στὴ Γενεύη⁽²⁶⁾. Ἀσφαλῶς, αὐτὴ τὴν ἐκδοσὴ τῶν τραγουδιῶν θὰ εἶδε καὶ ὁ Γεώργιος Γαζῆς στὰ 1815 «ὅταν ἐμαθήτευεν» στὸ Ἰάσι κι αὐτὴν ὑπονοεῖ μὲ τὰ γραφόμενά του.

Ἡ ἐκδοσὴ ὅμως αὐτὴ ἔχει τὴν ἱστορία της. Ὁ Ρίζος Νερουλός δὲ μᾶς ἐδῶσε ἀκριβῶς τὸν τίτλο τοῦ ἔργου, ἀναφέρει ὅμως ἄλλες λεπτομέρειες⁽²⁷⁾. Ἀργότερα ὁ Α. Παπαδόπουλος Βρετὸς τὴν ἀναγράφει στὸ βιβλιογραφικὸ κατάλογο τῆς «Νεοελληνικῆς Φιλολογίας» του λεπτομερέστερα⁽²⁸⁾:

Ρήγα Βελεστινῆ, Ὕμνοι καὶ Ὁδαί. Μετὰ προσθήκης καὶ ἄλλων τινῶν. Ἐν Ἰασίω 1814. (Εἰς 12ον).

Οἱ μεταγενέστεροι στηρίζονται σ' αὐτὲς τὶς δυὸ μαρτυρίες τοῦ Νερουλοῦ καὶ τοῦ Βρετοῦ καὶ ἐπαναλαμβάνουν τὴν πληροφο-

ληνικά», τόμ. Ε' 1932, σελ. 55. Πρβλ. Α. Dascalakis, Les oeuvres... σελ. 27.

⁽²⁶⁾ *Jacovaky Rizo Neroulo, Cours de littérature Grecque Moderne... Genève 1827, σελ. 43 καὶ 146. Πρβλ. καὶ πρὸ κάτω σημ. 40 καὶ 41.*

⁽²⁷⁾ Βλ. πρὸ κάτω σημ. 40 καὶ 41.

⁽²⁸⁾ *Ἄνδρ. Παπαδοπούλου Βρετοῦ, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἦτοι κατάλογος τῶν ἀπὸ πτώσεως τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων... Μέρος Β', ἐν Ἀθήναις 1857, σελ. 174, ἀρ. 531.*

⁽²⁹⁾ *Κ. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Ἀθ. 1868, σελ. 540, Rud. Nicolai, Geschichte der neugriechischen Literatur, Leipzig 1876, σελ. 154, Σπ. Δάμπρον, Μικτὰ Σελίδες, Ἀθ. 1905 σελ. 642 καὶ 651, J. Bianu - N. Hodos - D. Simonescu, Bibliografia Româneasca veche. Bucuresti 1912, ἀρ. 866 (παίρνω τὴν παραπομπὴ ἀπὸ τὴν «Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία» Δ. Γκίνη - Β. Μέξα, ἀρ. 828, γιατί δὲ μπόρεσα νὰ βρῶ τὸ βιβλίον), Ἡλ. Βουτιερίδου, Ἱστορία τῆς Νεοελλ. Λογοτεχνίας, τόμ. Β', Ἀθ. 1927 σελ. 112, σημ. 1, Εὐλ. Κουρίλα, Ρήγας ὁ Φεραῖος κτλ... «Θεσσαλικὰ Χρονικά» Γ' 1932, σελ. 6 καὶ 62, Α. Dascalakis, Les oeuvres... σελ. 27, σημ. 6, Δ. Γκίνη - Β. Μέξα, Ἑλλην. Βιβλιογραφία 1800-1863, τόμ. Α', Ἀθ. 1939, σελ. 133, ἀρ. 828, Ν. Α. Βέη, Παραλλαγὴ τῆς πρώτης στροφῆς τοῦ θουρίου τοῦ Ρήγα, «Νέα Ἑστία» τ. ΚΕ', τευχ. 295 (1 Ἀπρ. 1939) σελ.*

ρία⁽²⁹⁾. Κανεὶς ὅμως δὲν εἶδε τὸ σπανιώτατο αὐτὸ ἔντυπο. Μόνον ὁ μακαρίτης καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Βουκουρεστίου Δημόσθνης Ρούσσος (1869-1938) ἀνακοίνωνε τὸ 1934 στὸν καθηγητὴ Κ. Ἀμαντο, «ὅτι εὑρε καὶ ἔχει τὸ σπανιώτατον βιβλίον τῶν Ὕμνων καὶ Ὁδῶν, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν ἐτυπώθη τὸ 1814 ἀλλὰ πολὺ ἄργότερα, ὡς φαίνεται, ὑπὸ Μ. Βερνάρδου τοῦ Κρητός»,⁽³⁰⁾. Ἡ πληροφορία αὐτὴ ἔχει ἐδραιώσει σήμερα τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ ἐκδοσὴ τοῦ 1814 εἶναι ἀνύπαρκτη. «Τοῦ βιβλίου τούτου οὐδὲν ἀντίτυπον διεσώθη, ἐσχάτως δ' ἀμφισβητεῖται ἡ ὑπαρξὶς κἂν τῆς ἐκδόσεως ταύτης», σημειώνει ἡ Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῆς Ἀκαδημίας⁽³¹⁾, κι ὁ σεβαστὸς μου Ν. Βέης γράφει: «...ἡ παρὰ πολλῶν μνημονευομένη ἐκδοσις τῶν ποιημάτων τοῦ Ρήγα ἐν Ἰασίω τῷ 1814 εἶναι ἀνύπαρκτος»⁽³²⁾.

Δυστυχῶς ὁ μακαρίτης Ρούσσος δὲν πρόλαβε νὰ ἐπανέλθει στὸ ζήτημα καὶ πῆρε ἴσως τὸ μυστικὸ μαζί του, γιατί καὶ στὰ κατάλοιπά του δὲν εἶδαμε τίποτα σχετικὸ ν' ἀναφέρεται⁽³³⁾.

Ἡ ἐκδοσὴ ὅμως αὐτὴ τοῦ 1814, ποὺ τὴ μνημονεύει ὁ Νερουλός, ἄνθρωπος ποὺ βρίσκονταν κοντὰ στὰ πράγματα καὶ σὲ μικρὴ χρονικὴ ἀπόστασιν, ὑποδηλώνεται κατὰ πᾶσα πιθανότητα καὶ στὰ γραφόμενα τοῦ Γαζῆ, κι αὐτὸ εἶναι, νομίζω, ἀρκετὸ γιὰ νὰ μᾶς δυσκολέψει ν' ἀρνηθοῦμε τὴν ὑπαρξὴ της. Ὁ Γαζῆς δὲ φαίνεται νὰ γνώριζε τὸ, ἀπρόσιτο ἄλλωστε γι' αὐτόν, γαλλικὸ βιβλίον τοῦ Νερουλοῦ, ὥστε νὰ ἔχει ἐπηρεασθεῖ, καὶ ἡ μαρτυρία του πρέπει νὰ εἶναι ἀξιόπιστη. Γράφει δ,τι θυμᾶται καὶ δὲν ἔχει καμμιά πρόθεσιν ἄλλη.

Ἐξ ἄλλου ὁ Δημ. Ρούσσος ξέρουμε πῶς καὶ παλαιότερα εἶχε ἀποδείξει πλαστὴ ἐπί-

444, Γ. Κορδάτου, Ρήγας Φεραῖος καὶ ἡ Βαλκανικὴ Ὀμοσπονδία, Ἀθ. 1945, σ. 163 σημ. 1.

⁽³⁰⁾ Κ. Ἀμάντου, Ὁ Θούριος τοῦ Ρήγα, περ. «Ἑλληνικά» τόμ. Η' 1935, σελ. 203.

⁽³¹⁾ Δ. Γκίνη - Β. Μέξα, Ἑλλην. Βιβλιογρ. Α' σ. 133, ἀρ. 828.

⁽³²⁾ Ν. Α. Βέης, «Νέα Ἑστία» ΚΕ', τ. 295, 1 Ἀπρ. 1939, σ. 444β.

⁽³³⁾ D. Russo, Studii istorice Greco-Române. Opere postume. Publicate supt îngrijirea lui C. Giurescu de A. si N. Camariano, τόμοι 1-2, Bucuresti 1939. Ἄς σημειωθεῖ πῶς ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Ρούσσου κ. Νέσιτωρ Καμαριανὸς δημοσιεύοντας «Προσθήκες, συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν Δημ. Γκίνη καὶ Βαλ. Μέξα» στὸ περ. «Νέον Κράτος», ἔτ. Δ', τευχ. 37 (30 Σεπτ. 1940), σελ. 879-897, δὲ σημειώνει νὰ βρῆκε τίποτα σχετικὸ μὲ τὴν ἐκδοσὴ αὐτὴ στὶς πλουσιώτατες γι' αὐτὴ τὴν περίοδο τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου ρουμανικῆς βιβλιοθήκης, οὔτε στὴ βιβλιοθήκη καὶ τὰ κατάλοιπα τοῦ θείου του.

σης τῆ χρονολογία ἄλλου βιβλίου⁽⁸⁴⁾ καὶ τὰ ἐπιχειρήματά του ἦταν πάντα σοβαρά⁽⁸⁵⁾, ἀλλὰ εἶναι πιθανὸ νὰ μὴν εἶχε καταλήξει στὰ ὀριστικά του συμπεράσματα, ὅταν ἀνέφερε τὰ παραπάνω στὸν καθηγητὴ κ. Ἄμαντο.

Οἱ πληροφορίες τοῦ Νερουλοῦ καὶ τοῦ Γαζῆ μᾶς ἀναγκάζουν νὰ παραδεχτοῦμε πὼς ἡ ἔκδοση τῶν τραγουδιῶν τοῦ Ρήγα ἔγινε στὸ Ἰάσι τὸ 1814 κι' ὅχι «πάλῳ ἀργότερα», ὅπως ἔλεγε ὁ Ρουσσος. Ἄλλωστε ὁ ἴδιος ὁ *Μανουὴλ Βερνάρδος ὁ Κρητῆς*, πού ὁ Ρουσσος τὸν ἀναφέρει ὡς ἐκδότη τῶν τραγουδιῶν τοῦ Ρήγα, ἔχει τυπώσει κι' ἄλλο φυλλάδιό τὸ 1814 στὸ Ἰάσι. Ἐπιγράφεται :

Ἡθικά τινα ποιήματα, ἔρανοισθέντα καὶ τύποις ἐκδοθέντα ἐν τῇ δι' ἐράνου φιλομούσων ἀνδρῶν νεοσυσιᾶτῳ Ἑλληνικῇ Τυπογραφίᾳ. Ἐπιμελεία καὶ δαπάνη Μανουὴλ Βερνάρδου τοῦ Κρητῆς. Ἐν Ἰασίῳ 1814, Ἀπριλ. 23. (Σχ. 8ο, σελ. 16)

Τὸ σπανιώτατο αὐτὸ φυλλάδιό τὸ βρίσκω σημειωμένο στὰ δελτία τῆς Ἐθνικῆς μας Βιβλιοθήκης (Ν. Φ. 937 ΖΚ). Ἐγκιβωτισμένο ὅμως ἀπὸ τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ πολέμου, στάθηκε ἀδύνατο νὰ βρεθεῖ, παρὰ τὴν προθυμία καὶ τὴν προσπάθειες τοῦ πολυτίμου φίλου κ. Εὐάγγ. Φωτιάδη. Ὅσοι ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ ἔργο καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ Βερνάρδου τὸ ἀγνοοῦν⁽⁸⁶⁾. Οἱ Γκίνης καὶ Μέξας, πού τὸ ἀναγράφουν «ἐξ αὐτοψίας» στὴν «Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία», δὲν προσθέτουν δυστυχῶς τίποτα καὶ γιὰ τὸ περιεχόμενό του⁽⁸⁷⁾. Ἡ ἀνεύρεσή του θὰ μᾶς ἔλυνε ἴσως τὸ πρόβλημα.

Πραγματικά, μήπως τὸ περιζήτητο φυλλάδιό μὲ τὰ τραγούδια τοῦ Ρήγα δὲν εἶναι ἄλλο, παρὰ τὰ «Ἡθικά ποιήματα» πού προαναφέραμε :

Μανουὴλ Βερνάρδος ὁ ἐκδότης τους, ἐν Ἰασίῳ 1814 ἡ τοποχρονολογία τους ! Ὁ τί-

⁽⁸⁴⁾ D. Russo, *Studii...* τόμ. Α' σ. 87—91.

⁽⁸⁵⁾ Ἄδικη καὶ ἀστήρικτη βρίσκω τὴν ἀντίθετη γνώμη τοῦ κ. Γ. Κορδάτου, *Ρήγας Φεραῖος καὶ ἡ Βαλκανικὴ Ὁμοσπονδία*, Ἀθ. 1945, σελ. 163, σημ. 1.

⁽⁸⁶⁾ *Περικλ. Ρεδιάδη*, *Μανουὴλ Βερνάρδος ὁ Κρητῆς, «Ἐπιτηριεὶς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν»* τόμ. Α' 1938, σελ. 62—116, *Νίκου Α. Βέη*, *Μανουὴλ Βερνάρδος...* ἔφημ. «*Πρωΐα*» 26 Ἀπριλ. 1942.

⁽⁸⁷⁾ *Δημ. Γκίνης - Βαλ. Μέξας*, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800—1853*, τόμ. Α', Ἀθ. 1939, (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμος 11), σελ. 131, ἀριθ. 812.

τλος περισσότερο ταιριαστός⁽⁸⁸⁾ γιὰ μιὰ συλλογὴ διδακτικῶν καὶ πατριωτικῶν τραγουδιῶν, πού περιεῖχαν ἴσως ἀνάμεσά τους καὶ τὰ «Θούρια», συγκεκαλυμμένα, γιὰ νὰ περάσουν ἀπαρατήρητα...

Ἴσως αὐτὸ νὰ εἶναι τὸ ἔντυπο πού ἀναφέρει ὁ Νερουλὸς χωρὶς ἀκριβεῖς ἐνδείξεις τίτλου, ἐκδότη κλπ., παρὰ μονάχα μὲ τὸν τόπο καὶ τὴ χρονολογία τῆς ἔκδοσής του (Ἰάσι 1814). Αὐτὸ εἶδε ἴσως κι' ὁ Γαζῆς. Θέλω νὰ πιστεύω ὅμως ὅτι τίποτα ἀπ' αὐτὰ δὲν εἶδε ὁ Βρετὸς, ἀλλὰ παίρνοντας τὴν ἐλλιπῆ εἶδηση τοῦ Νερουλοῦ, ἔπλασε τὸν ὀπισθὴ ποτε πλαστό, κατὰ τὴ γνώμη μου, τίτλο: «*Ρήγα Βελσετινλῆ, Ὕμνοι καὶ Ὁδαί...* Ἐν Ἰασίῳ 1814». Γιατί, πὼς θάταν δυνατόν νὰ τυπωθεῖ στὸ Ἰάσι φανερά ἕνα τέτοιο, ἀπροκάλυπτα ἐπαναστατικὸ βιβλίό μὲ τ' ὄνομα τοῦ Ρήγα στὴν προμετωπίδα, στὰ 1814; Τέτοιες ἐκδόσεις κυκλοφοροῦν συνήθως μὲ ψευδώνυμα, πλαστὸ τόπο ἐκδόσεως⁽⁸⁹⁾ καὶ συγκεκαλυμμένους τίτλους. Ἡ ψεύτικη χρονολογία δὲν ἐξυπηρετεῖ καὶ πολὺ.

Ἐλπίζω ἡ ἀνεύρεση τοῦ φυλλαδίου «*Ἡθικά ποιήματα*» νὰ φέρει ὅτῳ φῶς καὶ νὰ μᾶς ἀποκαλύψει τὴν πρώτη συλλογὴ τῶν πατριωτικῶν τραγουδιῶν, πού ξεπήδησαν ἀπὸ τὴν ἐθνεγερτικὴ προσπάθεια τοῦ Ρήγα.

Λ. Ι. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ

(Τὸ τέλος στὸ ἐρχόμενο)

⁽⁸⁸⁾ Γιὰ τὸν ὄρο ἠθικός, πού ἐπαναλαμβάνεται τόσο συχνὰ στὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς («*Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν ἤτοι βιβλίον ἠθικόν*», *Ἡθικός τρίπους*)—εἶναι οἱ τίτλοι δυὸ ἐκδόσεων τοῦ ἴδιου τοῦ Ρήγα—*Ἡθικὴ περιήγησις*, *Γνώμαι ἠθικαί*, *Ἡθικὴ ἱστορία*, *Ἡθικά ποιήματα*, *Ἡθικά στιχουργήματα κ.π.ἄ.*, γιὰ τὴ σχετικὴ ὀρολογία, καθὼς καὶ γιὰ τὸ βαθύτερο νόημα τοῦ διδακτισμοῦ καὶ τῆς ἠθικολογίας, πού χαρακτηρίζουν αὐτὴ τὴν περίοδο, βλ. ὅσα μᾶς δίδαξε ὁ κ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Οἱ πηγές τῆς ἔμπνευσης τοῦ Κάλβου, «*Νέα Ἐστία*», τόμ. Μ' τευχ. 461 (Ἀφιέρωμα στὸν Κάλβο, Χριστούγεννα 1946) σελ. 113 καὶ 130, σημ. 40. Ὁ ἴδιος, Ἐπαφές τῆς νεώτερης Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας μὲ τὴν Ἀγγλικὴν (1780-1821), «*Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρησις*» τόμ. Γ' τευχ. 1, Μάιος 1947, σελ. 20-21.

⁽⁸⁹⁾ Πρόχειρα σχετικὰ παραδείγματα τὰ γνωστὰ πατριωτικά, πολεμικά καὶ πολιτικά φυλλάδια τοῦ Κοραῆ. Βλ. Γ. Λαδᾶ, *Βιβλιογραφικαὶ ἔρευναι ἀναφερόμεναι εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ*, Ἀθ. 1934, σελ. 10, 15, 17, 19 καὶ τὴν πρόσφατη ἐργασία τοῦ κ. Δημ. Σ. Γκίνης, *Τὰ ἀνώνυμα ἔργα τοῦ Κοραῆ*, Ἀθ. 1948, σελ. 34 σημ. 2.